

Rozdział I

PROJEKT BADAŃ

Przystępując do opracowania projektu empirycznych badań nad strukturą społeczną współczesnego społeczeństwa polskiego mieliśmy świadomość, iż wkraczamy w taki obszar socjologii, z którym – ze względu na tempo, rodzaj i skalę zmian w naszym społeczeństwie w ostatnich latach – wiąże się szczególnie duże oczekiwania. Jerzy J. Wiatr (1988: 24) formułując postulaty pod adresem polskiej socjologii w okresie obecnych przeobrażeń społecznych na pierwszym miejscu wymienił intensyfikację badań w sferze "stosunków klasowo-warstwowych i wyrastających z nich konfliktów społecznych". W wielu dyskusjach na temat aktualnego stanu polskiej socjologii, zgodzie co do priorytetów badawczych towarzyszy także zgoda w innej zasadniczej sprawie: konieczności zmiany orientacji w nowych badaniach nad strukturą społeczną naszego społeczeństwa¹.

¹ Por. np. Ziółkowski (1985), Wiatr (1985), Mucha (1985). Nie twierdzimy przy tym, iż autorzy ci. proponują reorientację idącą w tym samym lub choćby zbliżonych kierunkach.

Autorom niniejszego projektu badawczego dyskusje o aktualnym stanie polskiej socjologii nasuwały następujące pytania: Co z dotychczasowego dorobku w dziedzinie socjologii struktur społecznych warto kontynuować, a co należy odrzucić? Jakie idee sugerowane przez propagatorów zmiany orientacji warto jest wprowadzić do projektu empirycznych badań nad strukturą społeczną? Jak nasze własne przemyślenia, predylekcje i pomysły badawcze mają się do stanowisk prezentowanych w toczących się dyskusjach? Odpowiadając na te pytania, każde z nas kształtowało ostateczne rozwiązania przyjęte w tym projekcie. Oddając ten dokument w ręce czytelnika warto jest tu wskazać następujące źródła naszych intelektualnych inspiracji:

1. Problematyka struktury społecznej jest dobrze osadzona w tradycji teoretycznej myśli socjologicznej w naszym kraju. Analizując okres lat 1945-1975, Wesołowski i Słomczyński (1977; 1979) wyróżnili trzy ważne nurty teoretyczne, mające znaczenie dla dalszych programów badawczych. Są to: analityczne stanowisko Stanisława Ossowskiego (1957), marksistowska teoria klas w ujęciu Julian Hochfelda (1963), oraz globalne i historyczne ujęcie Jana Szczepańskiego (1958-1963)². Na tych podstawach narodził się program badawczy Włodzimierza Wesołowskiego (1970; 1975), stanowiący nie tylko kontynuację i rozwinięcie podejścia marksistowskiego, ale również pozostający pod wpływem weberyzmu i nowoczesnego funkcjonalizmu³. Ów cały *dorobek teoretyczny* miał istotne znaczenie w konceptualizacji naszego projektu badań.

² Ujęcie to znalazło wyraz w szeregu artykułów i książek (np. Szczepański, 1965; 1973; 1974) oraz w wielotomowej serii wydawniczej *Z badań nad klasą robotniczą i inteligencją*, rozpoczętą w 1958 roku.

³ Por. Słomczyński i Wesołowski (1988).

2. Oczywiście jest, że nie mogliśmy również pominąć *dorobku empirycznego* w zakresie badania struktury społecznej, jaki został skumulowany w naszym kraju. Mamy tu na myśli – na przykład – badania kierowane przez Adama Sarapatę (1965), Stefana Nowaka (1966), Włodzimierza Wesołowskiego (1970), Stanisława Widerszpila (1973), Jana Malanowskiego (1975), Krzysztofa Zagórskiego (1976), Michała Pohoskiego (1979), Lidie Beskid (1984; 1987), Władysława Adamskiego (1982; 1986), Wiesława Wiśniewskiego (1986) i Edmunda Wnuka-Lipińskiego (1987). W znacznej części tych prac podziały społeczno-zawodowe były traktowane jako oś krystalizacyjna nierówności społecznych⁴.

3. Analizy struktury społecznej prowadzone w naszym kraju podlegają *krytycznym ocenom*, wzbudzając ożywione dyskusje i prowadząc do nowych propozycji badawczych. Już na początku lat 1970-tych podawano w wątpliwość, czy analiza nierówności społecznych poprzez pryzmat podziałów społeczno-zawodowych jest właściwą optyką teoretyczną (np. Ladosz, 1970). W późniejszym okresie, ta sama wątpliwość pojawiła się w kontekście dywagacji teoretycznych (np. Tyszką, 1985), jak i opracowań nowych badań, w których "zawód" w słabym stopniu wyjaśniał opinie i postawy (Adamski i inni, 1986). Od początku lat 1980-tych, w literaturze przedmiotu zaczęły dominować trzy "nowe" pojęcia: *interes* (np. Adamski, 1985), *konflikt* (np. Ziółkowski, 1985) i *klasa społeczna* (np. Hryniewicz, 1983). Przy podejmowaniu decyzji "co i jak badać" to przesunięcie akcentów konceptualnych odegrało znaczną rolę. Wzięliśmy

⁴ Odwołujemy się w tym miejscu do badań obejmujących całe społeczeństwo. Oprócz wymienionych badań warto jeszcze wskazać studia dotyczące wybranych segmentów struktury społecznej: klasy robotniczej, chłopstwa, inteligencji i drobnych właścicieli poza rolnictwem (por. np. Wójcik, 1984-1987; Borucki, 1980; Zagórski, 1987)

też pod uwagę i inne zmiany orientacji badawczej, idące w kierunku analizy grup etosowych (np. Szawiel, 1982), czy prób identyfikacji klasy średniej (Kurczewski, 1982).

4. Przygotowując konceptualizację nowych badań staraliśmy się nawiązać do *dorobku socjologii światowej* w zakresie analizy struktury społecznej. W płaszczyźnie teoretycznej znalazło to wyraz w uwzględnieniu prac, które w ostatnich latach nadały ton wielu dyskusjom na temat klas społecznych (np. Wright, 1985), ujęć systemowych (np. Luhmann, 1982), oraz roli korporacji i organizacji masowych w życiu społecznym (np. Goldthorpe, 1984). W ostatnich latach nastąpiło też rozszerzenie pola badawczego. Segmentacja rynku pracy (np. Hodson, 1983), umiejscowienie kobiet w strukturze społecznej (np. Erikson, 1984), klasowe funkcje systemów edukacyjnych (np. Rubinson, 1986) stały się nowymi "działkami" badawczymi w socjologii klas i warstw społecznych.

5. Aby nadać naszym badaniom *walor porównawczy* z badaniami prowadzonymi w innych krajach, sięgnęliśmy do wielu publikacji dotyczących ważnych przedsięwzięć empirycznych w tym zakresie, podjętych w ostatnich dwóch dziesięcioleciach. W szczególności warto tu wymienić następujące całościowe studia empiryczne nad strukturą i ruchliwością społeczną: *Occupational Change between Generations* – badania w Stanach Zjednoczonych z lat 1962 i 1973 (Blau i Duncan, 1967; Featherman i Hauser, 1978), *Dimensions of Welfare in the Scandinavian Societies* (Allardt i Uusitalo, 1972), *Social Structure and Mobility* – badania brytyjskie z 1972 roku (Goldthorpe, 1980), *Social Stratification and Mobility* – survey przeprowadzony w Japonii w latach 1955, 1965, 1975 i 1985 (Tominaga, 1979; Naoi, 1985), oraz serię badań zrealizowanych w Holandii w latach 1980-tych (Bakker i inni, 1984). Wzięliśmy pod uwagę także badania

przeprowadzone w krajach socjalistycznych: radzieckie, czeskie i węgierskie. (Z tych ostatnich najważniejsze okazały się badania Andorki i Kolesiego, 1984). Analizowaliśmy również prace prowadzone w ramach projektu *Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations* (CASMIN, 1985–1988) oraz *Internationale Sozialwissenschaftliche Umfrage* (ZUMA i GFM-GETAS, 1987).

CEL I ZAKRES BADAŃ

Celem proponowanych badań jest całościowa charakterystyka struktury społecznej polskiego społeczeństwa drugiej połowy lat 1980-tych. Oprócz tych aspektów struktury społecznej, które już od dawna są przedmiotem szczegółowych badań polskich socjologów charakterystyka ta uwzględniać ma także zjawiska i procesy dotychczas nie badane systematycznie – bądź to dlatego, że do niedawna nie występowały w naszej rzeczywistości w skali interesującej badaczy, bądź też dlatego, że z różnych względów, intencjonalnie lub nieintencjonalnie, były pomijane w projektach badawczych.

W naszym zamierzeniu podejmowane badania mają łączyć w sposób wyważony elementy kontynuacji i nowatorstwa w zakresie analizy struktury społecznej. W tych obszarach tematycznych, w których istnieje ukształtowana tradycja badawcza, zamierzamy przedstawić opis struktury społecznej w ujęciu dynamicznym: będziemy się starali odnotować wszelkie ewentualne zmiany w stosunku do stanu stwierdzonego w wyniku poprzednich badań i w ten sposób ujawnić zasadnicze tendencje rozwojowe. Te zaś zagadnienia, w których analizie wejdziemy na "nowe tereny" będą stanowić – mamy nadzieję – podstawę dla przyszłych przedsięwzięć

badawczych i tym samym przyczynią się do dalszej kumulacji wiedzy o strukturze naszego społeczeństwa.

Mówiąc o całościowej charakterystyce struktury społecznej mamy na myśli taki opis, który w nawiązaniu do określonej koncepcji teoretycznej dotyczy nie tylko obiektywnych różnicowań społecznych, lecz także obszernej sfery różnorodnych świadomościowych aspektów tych różnicowań. Materiał faktograficzny dla tego rodzaju charakterystyki mają dostarczyć badania z użyciem wywiadów kwestionariuszowych przeprowadzonych na reprezentatywnych próbach dorosłej ludności Polski. Materiał ten uważamy za empiryczną podstawę planowanego opisu struktury. Wyniki empiryczne zamierzamy wykorzystywać zarówno do weryfikacji bardziej lub mniej wyraźnie wyartykułowanych hipotez, spostrzeżeń oraz intuicji zawartych w literaturze socjologicznej, jak i w próbach formułowania nowych interpretacji nawiązujących do przyjętej w tym projekcie koncepcji teoretycznej.

Zakres tematyczny proponowanych badań jest funkcją przyjętych ustaleń teoretycznych na temat struktury społecznej. Mówiąc o tej strukturze mamy na myśli układ trzech względem siebie częściowo autonomicznych różnicowań: podziałów typu *klasowego*, nierówności typu *stratyfikacyjnego* oraz odmienności typu *socjo-psychologicznego*. Socjologiczny opis struktury społecznej jest zwykle zredukowany do opisu przynależności klasowej i pozycji stratyfikacyjnej. Stoimy na stanowisku, że w celu głębszego zrozumienia istniejących w naszym kraju podziałów społecznych należy pójść dalej i dokonać identyfikacji kategorii jednostek charakteryzujących się *podobieństwami rysów świadomości*, w tym wspólnymi przekonaniem o społeczeństwie i zajmowanym w nim miejscu. Powiemy, że z tych psychologicznych podobieństw wyłania się typ osobo-

wości *społecznej*, gdy doświadczenia jednostek – w szczególności instytucjonalne otoczenie, w jakim one żyją, pracują i uczestniczą w wymianie wiedzy społecznej – owe podobieństwa utrwalają. Takie uwzględnienie socjo-psychologicznego aspektu struktury społecznej uważamy za istotne *novum* proponowanego przedsięwzięcia badawczego.

Nasza strategia dokonania opisu struktury społecznej obejmować będzie dwa podstawowe etapy. W pierwszym będziemy dążyć do przedstawienia różnicowań klasowych, stratyfikacyjnych i socjo-psychologicznych tak, jak można je odtworzyć na podstawie danych empirycznych. Mamy nadzieję, że w ten sposób uda się nam skonstruować trójwymiarowy obraz społeczeństwa ze względu na: przynależność klasową, pozycję stratyfikacyjną i odmiany społecznej osobowości. Prezentację tę uzupełnimy analizą związków między trzema uwzględnionymi wymiarami struktury społecznej.

W drugim etapie, po wyodrębnieniu odpowiednich kategorii społecznych ze względu na zróżnicowanie klasowe, stratyfikacyjne i socjo-psychologiczne, przystąpimy do szczegółowego charakteryzowania tych kategorii przy pomocy dużej liczby cech korelatywnych. Omawiamy je szczegółowo w dalszej części projektu. W niżej przedstawionej skrótowej enumeracji uwzględnimy tylko wybrane elementy, pozwalające na zorientowanie się, co spośród tych cech korelatywnych mieści się w tradycji dotychczasowych badań nad strukturą, a co wolno uznać za reprezentację nowych problemów badawczych. Enumeracji tej dokonamy za pomocą haseł będących tytułami bloków pytań w użytych przez nas narzędziach badawczych – kwestionariuszach wywiadów. Oto one: "dane osobowe", "płeć, rok urodzenia i przynależność do organizacji", "religia", "droga szkolna", "sytuacja życiowa i zawodowa", "praca zawodowa", "opinie o pracy", "poważanie społeczne zawodów", "skład gospodarstwa domowego",

"historia rodziny", "dochody i wyposażenie gospodarstwa domowego", "wydatki i wyceny", "sprzęty trwałego użytku", "czytelnictwo książek i czasopism", "mieszkanie", "ocena sytuacji mieszkaniowej", "podwyżki cen, dochody a własna sytuacja", "opinie o zawodach i zarobkach", "co kto sądzi na temat najwyższych dochodów ludności", "ile powinna wynosić najniższa płaca miesięczna", "co jest ważne dla uniknięcia trudności ekonomicznych", "opinie o naszym społeczeństwie", "niechęci i konflikty", "źródła konfliktów", "grupy, warstwy, klasy", "sprawy przywilejów", "opinie o roli państwa", "człowiek wobec urzędów i instytucji", "opinie o ludziach", "kto komu pomaga", "najbliższy znajomy", "ocena pozycji społecznej", "miejsce człowieka w społeczeństwie", "szanse powodzenia w życiu", "co jest ważne w życiu", "opinie o pochodzeniu społecznym", "porównania międzypokoleniowe".

PRZESŁANKI I STANOWISKA TEORETYCZNE – PODEJŚCIE KLASOWE, STRATYFIKACYJNE I SOCJO-PSYCHOLOGICZNE

W badaniu struktury społecznej ukształtowały się pewne tradycje, do których świadomie nawiązujemy. Pierwsza z tych tradycji to analiza struktury społecznej w terminach stosunków społecznych, w szczególności stosunków kontroli i podporządkowania jednych kategorii społecznych – innym; jest to *podejście klasowe*. Druga tradycja koncentruje się na analizie rozkładu powszechnie pożądaných dóbr; wyraża się w *podejściu stratyfikacyjnym*. Wreszcie, trzecia tradycja – wywodząca się z socjologii humanistycznej – za przedmiot analizy ma stany psychiczne, które – ujmowane w kontekście instytucjonalnym ich nosicieli – mogą być podstawą formowania się grup społecznych; to podejście nazywamy *socjo-psychologicznym*.

PODEJŚCIE KLASOWE⁵

"Klasa społeczna" – definiowana jako zbiór pozycji podobnie umiejscowionych w złożonych relacjach kontroli nad procesami społecznej produkcji i dystrybucji – jest bez wątpienia szczególnie ważną zmienną każdej socjologicznej analizy struktury społecznej. Doniosłość "klasy społecznej" w takiej analizie jest funkcją udokumentowanego w socjologii przekonania, że przynależność klasowa jest czynnikiem odpowiedzialnym za różnicowanie się szans życiowych jednostek. W ujęciu klasowym, nierówność szans życiowych jest uznawana za konsekwencję dominacji charakteryzującej relacje kontroli w obrębie procesów produkcji i dystrybucji.

Tego rodzaju analityczne sformułowanie problemu nie przesądza jednak o sposobie konceptualizacji pojęcia "klasa społeczna" w subстанtywnej analizie socjologicznej. Zarówno "kontrola nad procesem produkcji i dystrybucji", jak i "szanse życiowe" oznaczają zjawiska złożone. Jeśli przyjąć rozszerzającą interpretację procesów produkcji i dystrybucji, włączając w ich zasięg nie tylko dobra ekonomiczne, ale i polityczne, czy kulturowe – pojęcie klasy staje się pojęciem wielowymiarowym. Podobnie jest z szansami życiowymi: swym zasięgiem mogą obejmować sferę ekonomii, polityki i kultury. Taka wielowymiarowa interpretacja nie doczekała się jeszcze pełnej operacjonalizacji. Dlatego też w nowych badaniach analiza i wyjaśnienie klasowości wymagać będzie zastosowania nowej aparatury.

⁵ Przygotowując konceptualizację tego podejścia dyskutowaliśmy wiele prac. Zwłaszcza warte wymienienia są: Parkin (1971; 1979), Giddens (1973), Gurwitsch (1971), Brus (1975), Poulantzas (1975), Lane (1976), Przeworski (1977), Bourdieu i Passeron (1977), Carchedi (1977), Staniszkis (1978), Konrad i Szelenyi (1979), Gouldner (1979), Wright (1979; 1985), Getęski (1982), Hryniewicz (1984), Vasgach (1980), Nerajek (1985).

Jednym z podstawowych założeń naszych badań jest przekonanie, iż tradycyjny podział na klasę robotniczą, pracowników umysłowych – zwanych też inteligencją – oraz klasę chłopską nie jest wystarczający do całościowej charakterystyki struktury społecznej naszego kraju. W szczególności chodzi o to, że we współczesnym społeczeństwie polskim podział ten dostatecznie nie odzwierciedla złożoności procesów panowania klasowego rozumianego ogólnie jako wielowymiarowy układ takich asymetrycznych stosunków społecznych, które pozwalają jednym grupom na polepszanie swych szans życiowych kosztem szans życiowych innych grup. Nowego opisu struktury klasowej pragniemy dokonać na podstawie analizy stosunków *panowania klasowego* przejawiającego się w trzech wymiarach: ekonomicznym, politycznym i kulturowym.

Zamierzamy zastosować podejścia teoretyczne nawiązujące do klasycznych teorii socjologicznych, wywodzących się od Marksa i Webera. Zamierzamy jednak podejścia te łączyć, a nie – jak to na ogół do tej pory czyniono – przeciwstawiać. Uważamy bowiem, że rozmaite fragmenty rzeczywistości społecznej wymagają odmiennych schematów interpretacyjnych i bez założenia tej odmienności badanie relacji między poszczególnymi fragmentami nie jest możliwe.

Według *podejścia neo-marksistowskiego*, koncentrującego się na ekonomicznych wymiarach panowania klasowego, w krajach realnego socjalizmu podstawą struktury społecznej jest "rzeczywista własność ekonomiczna", wyrażająca się w możliwości kontroli nad użytkami czynionymi z aparatu produkcji i usług. W uspołecznionej gospodarce zasadniczym wyrazem tych faktycznych stosunków własności jest *udział w procesach planowania* i centralnego zarządzania, a w konsekwencji związana z tym możliwość realizowania "poprzez plan" i "poprzez zarządzanie"

partykularnych interesów grupowych. Dystynkcja między "rzeczywistą własnością" i jej brakiem jest przez nas traktowana jako odróżnialna od innego podziału o charakterze klasowym: na tych, co kierują pracą innych i pracowników wykonawczych. Oczywiście, w schemacie klasowym uwzględniamy także *własność prywatną* na wsi i w mieście. Ponadto przymujemy, że klasowy charakter mają zasady funkcjonowania *ryнку pracy* (w tym podział na stanowiska robotnicze i nierobotnicze) oraz różnice sektorowe (produkcja *versus* usługi).

W efekcie za adekwatny uznajemy schemat klasowy, w którym wyróżnia się: dysponentów mienia społecznego, bezpośrednich kontrolerów pracy żywej, wykonawczych pracowników umysłowych, robotników produkcyjnych w zakładach przemysłowych, pracowników fizycznych poza produkcją, inicjatywę prywatną, najemnych pracowników w sektorze prywatnym oraz rolników indywidualnych. W przypadku niektórych analiz dokonywać też będziemy podziału klasy "wykonawczych pracowników umysłowych" na "ekspertów i specjalistów" oraz "rutynowych pracowników umysłowych".

Ponieważ planowanie i kierowanie gospodarką odbywa się w ramach struktury polityczno-administracyjnej, udział w tych procesach jest zasadniczo skorelowany z *pozycją władzy* w tej właśnie strukturze. Jest przy tym sprawą ustaleń empirycznych, w jakim stopniu władza – jako zgeneralizowana forma własności i jako czynnik samoistny – determinuje charakter i zakres dominacji kulturowo-ideologicznej. Takie pytanie badawcze dotyczy przede wszystkim dysponentów mienia społecznego. Natomiast pytanie o wpływ przynależności do klas ekonomicznych na życie polityczne i podleganie dominacji kulturowo-ideologicznej jest pytaniem bardziej ogólnym.

Zakładając względną autonomię wymiarów dominacji klasowej, do opisu politycznych i kulturowo-ideologicznych wymiarów tej dominacji zamierzamy też wykorzystać koncepcje *klas politycznych* i *klas kulturowych*. Według tej pierwszej koncepcji za zasadniczy podział klasowy w krajach realnego socjalizmu uważa się podział na "rządzących" (elita) i "rządzonych" (masy). W naszych badaniach koncepcja ta ma służyć nie tyle do identyfikacji charakteru i zakresu władzy politycznej, ile do analizy świadomości klasowej i szeroko rozumianej wiedzy politycznej. Zamierzamy przy tym stosować bardziej złożony podział "klas politycznych", wyróżniając: decydentów politycznych, pomocniczy aparat polityczny, szeregowych członków organizacji politycznych oraz masy. Podział ten będziemy łączyć z *klasami kulturowymi* wyróżnianymi na podstawie organizacyjnej kontroli nad kulturą i "kapitału kulturowego". Twórcy kultury, organizacyjni kontrolerzy kultury, wykonawczy pracownicy kultury i konsumenci kultury – to zasadnicze klasy kulturowe.

Strukturalne nierówności w obrębie stosunków panowania klasowego odnoszą się do relacji zachodzących między pozycjami społecznymi traktowanymi jako "puste miejsca" do objęcia. W podejściu neo-marksistowskim wyraźnie odróżnia się strukturę klasową jako układ pozycji społecznych od układu działających grup społecznych i przyznaje się prymat temu pierwszemu układowi. Jednakże całościowa analiza klasowej dominacji jako procesu grupotwórczego nie jest możliwa bez szczegółowej analizy również tego drugiego układu. Taka analiza jest charakterystyczna dla *podejścia neo-weberowskiego*. Cechą dystyngtywną tego podejścia jest ujmowanie zasobów ekonomicznych, politycznych oraz kulturowych jako względnie autonomicznych podstaw "zamknięcia społecznego" (Parkin, 1979). Struktura społeczna jest w takim ujęciu zbiorem

grup społecznych stosujących strategię "wykluczania" (wobec grup ulokowanych "niżej") i strategię "uzurpacji" (wobec grup ulokowanych "wyżej"). Wzory ruchliwości społecznej, doboru współmałżonków, kontaktów towarzyskich mogą stanowić źródło do wnioskowania o owych strategiach.

PODEJŚCIE STRATYFIKACYJNE

Przyjmujemy, że badania nad strukturą społeczną powinny zmierzać do kontynuacji problemów *alokacji jednostek* na pozycje społeczne oraz problemów *dystrybucji dóbr i wartości*. Skoncentrujemy się tu na wskazaniu tych aspektów formowania się nierówności społecznych, które zamierzamy wykorzystać w ramach stratyfikacyjnego schematu analizy. W schemacie tym przyjmuje się, że środowisko rodzinne oraz rodzaj i poziom wykształcenia wyznaczają miejsce jednostki w społecznym podziale pracy i w systemie sprawowania władzy. To usytuowanie jednostki w części identyfikując poniesione przez nią "naktady" determinuje zarazem zakres jej partycypacji w dystrybucji "nagród", a więc *pozycję stratyfikacyjną*. W przedstawianych badaniach za najważniejsze czynniki kreujące uwarstwienie społeczne uznajemy te, które dotyczą: (1) wpływu środowiska rodzinnego, (2) przebiegu kariery edukacyjnej, (3) uwarunkowań pozycji zawodowej, (4) miejsca w hierarchicznym układzie stanowisk, oraz (5) zasad dystrybucji dóbr i wartości.

Warto zwrócić uwagę na specyficzne problemy badawcze dotyczące stratyfikacji społecznej. Jak wynika z analiz empirycznych, w naszym społeczeństwie w ostatnich latach wyraźnie wzrosło natężenie *dekompozycji cech położenia społecznego* (Słomczyński i Wesołowski, 1975; Domański, 1987a; Wesołowski i Mach, 1986). Z teoretycznego punktu

widzenia kontynuowanie analiz tego zjawiska jest uzasadnione ze względu na jego implikacje dla przebiegu procesów strukturalizacji i sytuacji psychologicznej jednostek.

Dekompozycja cech położenia społecznego powoduje osłabianie ostrości podziałów i barier społecznych oraz zaciera kryteria społecznej wyższości i niższości. Równocześnie, zjawisko to jest w świadomości społecznej oceniane negatywnie – jako stojące w sprzeczności z uznawaną zasadą dystrybucji dóbr, w myśl której sprawiedliwy podział polega na wynagradzaniu stosownie do wielkości ponoszonych nakładów. W socjologii potrzebny jest nowy rachunek zysków oraz strat płynących z dekompozycji cech położenia społecznego.

Twórcze stosowanie schematu stratyfikacyjnego do analizy struktury społecznej w naszym kraju wymaga podjęcia szeregu nowych problemów. Jednym z tych problemów jest *wtórna dystrybucja*, przez co rozumiemy wymianę dóbr i usług poza oficjalnym rynkiem. Aczkolwiek wtórna dystrybucja występuje we wszystkich systemach ekonomiczno-społecznych, jest ona charakterystyczna dla systemu socjalistycznego, a nasila się w nim w okresach kryzysowych. Jej wpływ na kształt nierówności społecznych wymaga systematycznych analiz. Tradycyjnie przyjmowano, że wielkość zarobków z zasadniczej pracy określa rozmiar koszyka konsumowanych dóbr. Tymczasem uzyskiwanie dóbr poza oficjalnym rynkiem, a także posiadanie nieoficjalnych zarobków narusza znane nam dotąd relacje między "nakładami" i "nagrodami".

Istotną charakterystyką mechanizmów formowania się nierówności społecznych jest też występowanie odmiennych zasad wynagradzania w podstawowych *segmentach rynku pracy*. W społeczeństwie polskim odnotowano już fakt odmienności wzorów dystrybucji dochodów z pracy w

poszczególnych działach gospodarki i w wybranych kategoriach zawodowych (Domański, 1987). W świetle tego faktu określanie zasad dystrybucyjnych jako jednolitych w skali kraju nie wydaje się uzasadnione. Badania nasze dostarczą nowej dokumentacji dotyczącej wpływu segmentacji rynku pracy na nierówności społeczne w warunkach dokonujących się w Polsce przemian gospodarczych.

PODEJŚCIE SOCJO-PSYCHOLOGICZNE⁶

Przyjmujemy także, że przeobrażenia struktury społecznej powinny być ujmowane w kontekście *stanów świadomości uczestników życia zbiorowego*. W tym ujęciu przedmiotem zainteresowania badawczego są przede wszystkim specyficzne warunki przekazu wiedzy społecznej wyrażające się w wielostronnym uwarunkowaniu procesu socjalizacji jednostek. W Polsce, przebieg tego procesu jest określany przez krzyżujące się zestawy norm i wartości: tradycję narodową pozostającą pod wpływem zjawisk związanych z religijnością, kulturę środowiskową – robotniczą, inteligentką, mieszczańską i chłopską – oraz ideologię oficjalną, propago-

⁶ Podejście socjo-psychologiczne nie jest repliką ani zmodyfikowaną wersją żadnego z ugruntowanych w socjologii podejść badawczych do zagadnień struktury społecznej. Przyjęte przez nas rozwiązania stanowią reakcję na formułowane przez różnych autorów generalne postulaty i konkretne propozycje dotyczące badań nad strukturą społeczną i związku tych badań ze studiami nad innymi aspektami życia społecznego. W naszej konceptualizacji inspirację stanowiły następujące prace: Sorokin (1947), Gerth i Mills (1953), Mills (1959), Schaar (1961), Podgórecki (1968), Kohn i Schooler (1973), Moore (1975), Linton (1975), Giddens (1976), Holland (1977), Kelley i Klein (1977), Seliger (1977), Davis (1979), Berger (1979), Reykowski (1979), Converse (1980), Featherman (1981), Ossowski (1982), Hrdil (1985), Rubinstein (1986), Hindess (1986), Znaniecki (1986). Szerszy komentarz dotyczący podejścia socjo-psychologicznego zawarty jest w innej pracy (Zaborowski, 1987).

waną przez system sprawowania władzy. Poszczególne agendy socjalizacyjne – rodzina, szkoła, kręgi towarzyskie i mass media – dokonują różnej selekcji przekazywanych treści i stawiają jednostki przed wyborami, których efektem jest kształtowanie się *osobowości społecznej*.

Na osobowość społeczną składają się: (1) nabyte przeświadczenia o przysługujących jednostkom uprawnieniach i zinternalizowane poczucie obowiązku wobec społeczeństwa, (2) mniemania o naturze międzyludzkich więzi i roli, jaką w koordynacji tych więzi pełni czynnik autorytetu, oraz (3) ukształtowana koncepcja własnej osoby i uznany za godny realizacji "projekt życia". W takim określeniu osobowości społecznej – podobnie jak w określeniu postaw (Reykowski, 1973: 120) – chodzi raczej o pożądane przez jednostkę stany niż o jej sposób reagowania na obiekty. Choć osobowość społeczna – w przyjętym tu rozumieniu – dotyczy wąskiej klasy regulatorów zachowania, to jednak tych, które są ważne w wywoływaniu działań decydujących o strukturalnym ulokowaniu jednostki, a więc uwikłanych w procesy rekrutacji, dystrybucji i afiliacji. Akcentując intencjonalność działań umożliwiamy rozpatrywanie ich nie tylko w kategoriach układu ograniczeń, ale także w kategoriach ekspansji życiowej jednostki (por. Giddens, 1976).

Według przyjętej koncepcji odmiany osobowości powinny być rozpatrywane pod kątem ich "mocy alokacyjnej", ponieważ rekrutacja do ról społecznych zakłada selekcję kandydatów ze względu na cechy ich mentalnej konstrukcji. Jednocześnie, odmiany te powinny być ujęte w kategoriach ich zależności od różnie zdefiniowanego ulokowania jednostki w strukturze społecznej.

Niezależnie od klasowych, stratyfikacyjnych i innych uwarunkowań, osobowość społeczną należy rozpatrywać w kontekście *sytuacji życiowych*.

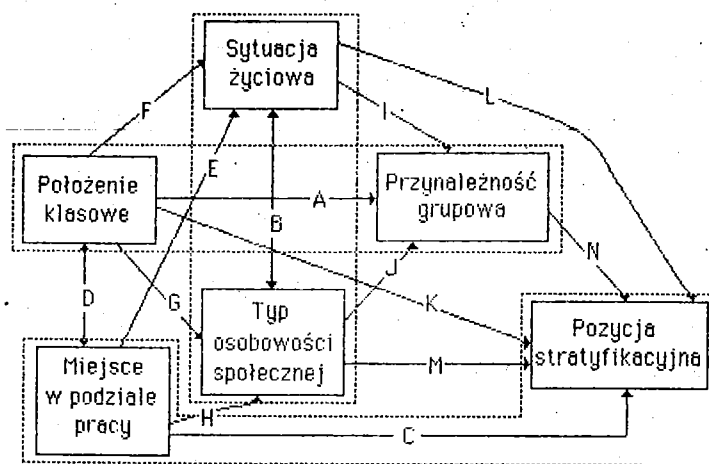
Zakładamy, że elementami owych sytuacji są warunki pracy, jakość życia oraz możliwości artykulacji woli. W przedstawianym projekcie interakcja między typem osobowości społecznej i wzorem sytuacji życiowej jest szczególnie ważnym obiektem badawczym. O ile bowiem typ osobowości społecznej może wyrażać sposób adaptacji jednostki do urządzeń systemowych, o tyle wzór sytuacji życiowej stanowi ramy, w których formują się społeczne doświadczenia jednostki.

W naszym badaniu układ instytucjonalny – w całej swej złożoności – nie podlega bezpośredniej analizie. Ponieważ styczności z tym układem mogą wpływać na miejsce jednostki w strukturze społecznej, w projekcie naszym uwzględniamy indywidualne kontakty z wybranymi instytucjami – tymi, w jakich jednostka załatwia swe ważne sprawy życiowe. Zamierzamy stwierdzić nie tylko, w jakim stopniu instytucjonalne biokady potrzeb i dążeń ludzi faktycznie występują i są przezwyciężane, ale także jak różnicują one różne kategorie społeczne – i w tym sensie stają się czynnikiem strukturotwórczym.

Analiza związków między typami osobowości społecznych a typami sytuacji życiowych powinna prowadzić do pełniejszego zrozumienia zarówno tendencji *strukturalizujących* społeczeństwo – wyrażających się w powstawaniu wspólnot spajanych więziami, w poczuciu przynależności do określonych kręgów społecznych i w świadomości odrębności grupowej – jak i tendencji *destrukturalizujących* społeczeństwo. Atomizacja społeczna i funkcjonowanie chwiejnego układu społecznych odniesień stanowi aspekt zbyt słabo uwzględniany w analizie struktury społecznej w naszym kraju. Sądzymy, że uchwycenie związków między odmianami osobowości społecznej a wzorami sytuacji życiowej powinno umożliwić wyjaśnienie nie tylko skłonności do grupowej afiliacji, ale także do społecznej izolacji.

INTEGRACJA TRZECH PODEJŚĆ

Przedstawione przesłanki teoretyczne – nazwane umownie klasowymi, stratyfikacyjnymi i socjo-psychologicznymi – koncentrują się na *odmiennych zespołach zjawisk* charakteryzujących strukturę społeczną i mechanizmy jej kształtowania. Na rysunku 1 przedstawiono odpowiednie dla tych przesłanek bloki zmiennych i zakładane związki przyczynowe. Wpierw rozpatrzmy te związki, które są centralne dla danego stanowiska teoretycznego; oznaczono je A, B, C.

Rys.1. Związki między blokami zmiennych uwzględnionymi w trzech perspektywach teoretycznych: klasowej, stratyfikacyjnej i socjo-psychologicznej.

W perspektywie klasowej podstawowym pytaniem jest to, czy stosunki dominacji ekonomicznej, politycznej i kulturowej prowadzą do transformacji "klas-agregatów" w "klasy-grupy", czego empirycznym przejawem byłoby "zamykanie się" różnych kategorii wyróżnionych na podstawie obiektywnych cech położenia społecznego. Wszakże tworzenie się grup

społecznych i poczucie przynależności do nich może mieć quasi-klasową lub zgoła "nieklasową" podstawę. Zbadanie związku między obiektywnym położeniem klasowym a afiliacją grupową – oznaczonego A – pozwoli na orzekanie o *stopniu klasowości* naszego społeczeństwa.

W perspektywie stratyfikacyjnej najistotniejszy jest związek dotyczący wpływu miejsca w podziale pracy na pozycję jednostki w podziale dóbr – związek C. W perspektywie socjo-psychologicznej, typ osobowości społecznej powinien być ujęty w kategoriach adaptacji jednostki do systemu społecznego. Zakłada się, że ów typ osobowości jest sprzęgnięty z wzorem sytuacji życiowej; jest to związek oznaczony B.

Niezależnie od kontekstu teoretycznego praktyczna doniosłość każdego z prezentowanych ujęć struktury społecznej zależeć będzie od empirycznych związków między blokami zmiennych dotyczących *różnych* przesłanek teoretycznych. Na wykresie związki te oznaczone są literami D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N. Stanowisko "klasowe" zyska na znaczeniu, jeśli na przykład okaże się, iż wpływ położenia klasowego na pozycję stratyfikacyjną pozostaje istotny nawet przy kontroli miejsca w podziale pracy i sytuacji życiowej (związek K przy kontroli związków L i C). Stanowisko "stratyfikacyjne" zostanie wzmocnione, jeśli miejsce w podziale pracy pozostanie istotną determinantą wielkości dochodu i innych atrybutów pozycji społecznej nawet wtedy, gdy wpływ innych zmiennych – w tym przynależności klasowej i typu osobowości społecznej – zostanie skontrolowany (związek C przy kontroli związków K i M). Stanowisko "socjo-psychologiczne" ugruntuje swoją rację bytu, gdy potrafimy udokumentować, że typ osobowości społecznej jest istotnie skorelowany z pozycją stratyfikacyjną niezależnie od przynależności klasowej (związek M przy kontroli związku K). Przykłady takie można mnożyć.

W modelowaniu przyczynowym zamierzamy uwzględnić wpływ cech demograficzno-społecznych – w tym pochodzenia społecznego – na każdy z bloków zmiennych. Przedstawiony wykres ogranicza się do bloków zmiennych najistotniejszych dla każdego ze stanowisk teoretycznych. Aby unaocznić, jak te stanowiska są ze sobą powiązane, należy uwzględnić również szereg dodatkowych bloków zmiennych psychologicznych, takich jak: subiektywna definicja własnego położenia społecznego, poczucie awansu lub degradacji, postrzegane i postulowane normy dystrybucji dóbr, czy też poczucie wspólnoty i konfliktów klasowych. Wzory inkorporacji tego rodzaju zmiennych do konstruowania twierdzeń o strukturze społecznej można znaleźć – między innymi – w pracach Lenskiego (1966) i Błaua (1977).

ZAKRES TEMATYCZNY I PYTANIA BADAWCZE

Uważamy, iż opis struktury społecznej należy zacząć od wykazania roli instytucjonalno-historycznego podziału, według którego podstawowymi segmentami struktury społecznej naszego społeczeństwa są: *klasa robotnicza, inteligencja i chłopstwo*. Pytanie empiryczne, na które będziemy chcieli odpowiedzieć jest następujące: w jakim stopniu te właśnie segmenty struktury społecznej różnią się między sobą pod względem różnorodnych aspektów położenia społecznego i społecznej świadomości. Odpowiedź na to pytanie traktujemy jako wstęp do rozpatrzenia strukturotwórczej roli schematów klasowych opartych na koncepcji asymetrycznych stosunków dominacji w płaszczyźnie ekonomicznej, politycznej i kulturowej. Chcemy nie tylko przedstawić różne wersje podziałów klasowych, ale rozstrzygnąć, *jaki* schemat klasowy jest najbardziej efektywny w

wyjaśnianiu różnic położenia społecznego i świadomości społecznej. Rozstrzygnięcie takie byłoby wyraźnym postępem w kontekście licznych dyskusji nad rolą klas społecznych w naszym kraju.

Nie wystarczy wszakże wykazać, że pewien schemat klasowy dobrze odzwierciedla szereg różnic społecznych. Trzeba pójść o krok dalej i sprawdzić, czy dane podziały klasowe determinują cechy położenia społecznego względnie niezależnie od innych, konkurencyjnych zmiennych. Mamy tu na myśli przede wszystkim podziały związane z wykonywaną pracą – i to zarówno w sensie zróżnicowania zawodowego jak i zróżnicowania określonego przez przynależność do rozmaitych organizacji. Opis rozkładu ludności według jej przynależności zawodowej i organizacyjnej powinien być wstępem do analiz wpływu podziałów związanych z wykonywaną pracą na miejsce jednostki w sferze dystrybucji dóbr i wartości. Należy odpowiedzieć na następujące pytanie empiryczne: Jaki jest wkład podziałów klasowych, a jaki podziału pracy w wyjaśnianiu tak zwanej nierówności dystrybucyjnej?

Klasy społeczne wyróżnione na podstawie asymetrycznych stosunków dominacji w sferze ekonomicznej, politycznej i kulturowej można traktować jako klasy-agregaty. Opisując strukturę społeczeństwa chcemy także rozstrzygnąć, w jakiej mierze o wyróżnionych klasach można mówić w mocniejszym sensie, to jest jako o grupach społecznych, których członkowie są do siebie podobni ze względu na świadomość, postawy, wartości i poglądy oraz są połączeni uświadamianymi i akceptowanymi przez siebie więziami społecznymi. W tej perspektywie istotny staje się problem *międzyklasowych dystansów*, o których będziemy wnioskować na podstawie międzypokoleniowej ruchliwości, wzorów doboru współmałżonka i typów kręgów towarzyskich.

Opis zróżnicowanych schematów klasowych, powiązania podziałów klasowych ze zróżnicowaniem społeczno-zawodowym, a także analiza świadomościowych i organizacyjnych korelatów klas społecznych oraz dystansów międzyklasowych stanowią ramy, w jakich chcemy przedstawić strukturę klasową naszego społeczeństwa. Uważamy, że dopiero na tym tle należy podać szczegółowe charakterystyki sytuacji pracy i warunków bytu, partycypacji w dobrach kultury i prestiżu społecznego. Wzory opisu struktury społecznej w tych wymiarach są dobrze ugruntowane w polskiej socjologii i należy je jeszcze raz zastosować do nowego materiału, aby uchwycić zmiany, jakie zaszły w ostatnich latach.

Członkowie zespołu badawczego mają doświadczenie w opisie warunków pracy ze względu na takie zmienne jak substancyjna złożoność czynności roboczych, ścisłość nadzoru, czy rutynizacja. W podejmowanych badaniach planujemy listę tych zmiennych rozszerzyć i włączyć do niej szereg wskaźników fizycznej i psychicznej *uciążliwości pracy*. Naszym zdaniem na osobną analizę zasługują także *zasoby czasu wolnego w procesie pracy*. W warunkach złej organizacji codziennego życia zasoby te stanowią dla jednostek istotne dobro. Jest ono wszakże nierówno rozdzielane i powinno podlegać analizie wspólnie z innymi zmiennymi stratyfikacyjnymi.

Pomiar położenia materialnego nastąpi w następujących wymiarach: poziom zarobków z pracy i dochodów w gospodarstwie domowym, warunki mieszkaniowe i stan zagospodarowania określony przez posiadanie sprzętów trwałego użytku i zasobów majątkowych. W celu uzyskania porównywalności w czasie zamierzamy utrzymać tradycyjny schemat analizy, który pozwoli uchwycić stopień zbieżności między wyróżnionymi wymiarami zróżnicowania materialnego oraz między nimi a innymi czynnikami statusu. Ten schemat analizy zostanie uzupełniony o *nowe elementy pozycji*

konsumpcyjnej, do których zaliczamy: (1) międzygeneracyjny przekaz kapitału ekonomicznego, (2) wyjazdy zagraniczne i pracę za granicą, (3) korzystanie ze świadczeń społecznych i pomocy prywatnej, (4) otrzymywanie pozapieniężnych uprawnień do nabywania dóbr. Rezultatem analizy będzie wszechstronna *typologia sytuacji materialnej gospodarstw domowych* oraz opis grup społeczno-ekonomicznych ze względu na wyróżnione typy.

W analizie położenia materialnego znaczną wagę będziemy przywiązywać do procesu osiągania *pozycji konsumpcyjnej w systemie racjonalizacji dóbr*. W szczególności poszukiwać będziemy czynników statusu wzmacniających ten wymiar położenia materialnego i sprawdzać, w jakim stopniu modyfikuje on ogólny układ nierówności społecznych. Podobne analizy zamierzamy prowadzić w stosunku do sytuacji mieszkaniowej. Przyjmujemy, że mieszkanie jest na tyle cenionym i trudno dostępnym dobrem, iż starania o jego uzyskanie mobilizują znaczną część całego potencjału, jakim dysponuje jednostka. Dlatego też warunki mieszkaniowe można traktować jako szczególnie ważny wskaźnik pozycji konsumpcyjnej.

Podjmując problematykę *partycypacji w kulturze* chcemy ustalić zakres i formy zróżnicowania w tej sferze rzeczywistości. Zadaniem równorzędnym jest wskazanie ich społecznych uwarunkowań oraz określenie, w jakim stopniu usytuowanie jednostek w sferze kulturowej oddziałuje na szanse ich dostępu do kluczowych zasobów, pozycji i dóbr w innych płaszczyznach nierówności. Zakładamy, że określone formy i stopień uczestnictwa w kulturze są układem wzmacniającym podziały i nierówności społeczne. Wynika to z trwałego charakteru mechanizmów determinujących to zjawisko: systemów wartości i norm wyniesionych ze środowiska rodzinnego oraz stylu życia kształtowanego w toku socjali-

zacji. Obiektem naszego zainteresowania będzie dostęp do dóbr kultury, deklarowane potrzeby w tym zakresie oraz oceny własnej pozycji w wymiarze nierówności kulturowych.

Prestiż zawodów traktujemy jako jeden z kluczowych wymiarów uwarstwienia społecznego. Zasadniczym celem naszych analiz będzie odtworzenie hierarchii zawodów w tym wymiarze, co pozwoli określić kształt nierówności ze względu na owo "psychologiczne dobro" nierówno rozdzielane między zawody. Postaramy się także rozstrzygnąć dwa problemy: po pierwsze – czy hierarchia zawodów według kryterium prestiżu jest stabilna w czasie (co sugerują rezultaty wszystkich poprzednich badań), czy też uległa pewnym zmianom (czego można by oczekiwać na podstawie analiz innych aspektów świadomości społecznej); po drugie – czy dystrybucyjny aspekt prestiżu (zwykle uwzględniany w badaniach) pokrywa się z aspektem relacyjnym (badanym przez nas dodatkowo). Nasze analizy powinny także rozstrzygnąć kwestię, w jakim stopniu dotychczas stosowane skale prestiżu zawodów wymagają modyfikacji.

Według naszej koncepcji całościowy opis struktury społecznej powinien uwzględniać jeszcze dwa kompleksy zjawisk. Pierwszy tworzą zmienne charakteryzujące *typy osobowości społecznych*. Centralne pytania, na które będziemy chcieli odpowiedzieć na gruncie empirycznym są następujące: W jakim stopniu typy osobowości społecznej wiążą się ze zróżnicowaną partycypacją w puli dóbr, przy kontrolowanym wpływie innych zmiennych, w tym charakteryzujących przynależność klasową? Jak na te typy osobowości rzutuje sytuacja życiowa jednostki, zajmowane przez nią miejsce w podziale pracy i systemie przekazu wiedzy społecznej? Czy typy osobowości są podstawą formowania się grup, które biorą udział w przetargu o dobra i wartości?

Zamierzamy też poddać analizie związek typu osobowości społecznej z pozycją jednostki w sieci stosunków społecznych. Chcemy zwrócić uwagę, że w strukturze społecznej istnieje wiele pozycji, które są szczególnie silnie uzależnione od aparatu władzy. Do tej kategorii należą nie tylko tzw. "wyższe stanowiska" w administracji i gospodarce, ale również pozycje związane z określonym formalnie lub nieformalnie dostępem do przywilejów. Będziemy chcieli wyodrębnić kategorię pracowników, których sytuacja zawodowa wytwarza większe niż przeciętnie poczucie *uzależnienia od pracodawcy*. Pytania badawcze dotyczące tej grupy są następujące: Jakie są cechy zawodowe tych osób, które faktycznie pozostają w silnej zależności od pracodawców – mają małe możliwości zmiany pracy w swoim zawodzie? Co decyduje o poczuciu uzależnienia? Jak poczucie uzależnienia odbija się na poglądach politycznych? Czy jest ono związane z typem osobowości społecznej?

Drugi rodzaj zjawisk – to zmienne psychologiczne opisujące wizje struktury społecznej, ocenę własnego miejsca w tej strukturze i poczucia sprawiedliwego podziału. W tej części będziemy chcieli porównać potocznie postrzegany stan nierówności społecznych ze stanem faktycznym oraz oba te stany ze stanem postulowanym. Jest to więc problematyka legitymizacji i poczucia sprawiedliwości. Podamy cztery przykłady takich problemów, które leżą w polu naszych zainteresowań.

Zajmiemy się najpierw kwestią postrzegania *dystrybucji przywilejów* w społeczeństwie polskim. Pytania w tym zakresie dotyczą potocznego rozumienia przywilejów, sposobu ich percepcji i stosunku do tego zjawiska. Chcemy ustalić, jakie znaczenie przypisuje się zjawisku przywilejów w świadomości społecznej oraz jak powszechnie są one dostrzegane. Postaramy się następnie odpowiedzieć na pytanie, w jakich dziedzinach

zycia ludzie iokują omawiane zjawisko. Ustalenia w tej kwestii skonfrontujemy z rzeczywistością istniejącymi rozkładami cenionych dóbr utożsamianych w świadomości społecznej z przywilejami. Spróbujemy również rozstrzygnąć, jaki jest stopień akceptacji rozmaitych przywilejów oraz czy nierówności w tym zakresie mają znaczenie konfliktogenne.

Drugi przykład dotyczy percepcji ruchliwości społecznej. Jak ludzie postrzegają *szanse na mobilność* między tradycyjnymi klasami – robotnikami, rolnikami i inteligencją – w ujęciu międzypokoleniowym? Rezultaty, które spodziewamy się otrzymać, pozwolą dokonać oceny otwartości struktury społecznej w naszym kraju ujmowanej przez pryzmat subiektywnych doświadczeń jednostek. Ustalenia te wykorzystamy do scharakteryzowania kształtu struktury społecznej definiowanej w terminach świadomościowych. Chodzi głównie o identyfikację barier i dystansów między wyróżnionymi kategoriami. Porównamy także odczucia subiektywne z parametrami charakteryzującymi faktyczny przebieg ruchliwości społecznej w Polsce. Zestawienie danych dotyczących obu tych sfer rzeczywistości pozwoli na istotne uzupełnienie wiedzy o prawidłowościach formowania się struktury społecznej.

Trzeci istotny problem dotyczy *percepcji miejsca jednostek w społeczeństwie*. W ciągu ostatnich lat zasady dystrybucji ważnych dóbr uległy pewnym zmianom. W przypadku niektórych dóbr podobieństwo rozkładów dystrybucyjnych obniżyło się, w przypadku innych – nastąpił wzrost zależności. W tych okolicznościach szczególnego znaczenia nabiera pytanie o kryteria przypisywania jednostkom miejsca w społeczeństwie. Przedmiotem naszego zainteresowania będą potoczne opinie w tej kwestii, zaś celem – rozstrzygnięcie, jakie syndromy czynników są przez ludzi uznawane za najważniejsze determinanty położenia społecznego. Czy będą

to kryteria wertykalne czy też horyzontalne, makrospołeczne czy jednostkowe, obiektywne czy subiektywne? Osobną uwagę poświęcimy wskazaniu uwarunkowań tych poglądów przez określone atrybuty położenia społecznego jednostek. Ustalimy również korelaty tego zjawiska.

Czwarty z kolei kierunek zainteresowań stanowią *wyobrażenia o źródłach, naturze i konsekwencjach istniejących nierówności społecznych*. Z jednej strony, zgromadzone dane posłużą do dokonania opisu występujących w naszym kraju różnic w ich percepcji oraz związku tych różnic z ułożeniem jednostek w strukturze społecznej. Z drugiej strony, dane te umożliwią analizę zgodności wizji zawartych w potocznej świadomości z oficjalnie propagowanym obrazem tego samego fragmentu rzeczywistości, czy z ugruntowanymi w społeczeństwie sądami normatywnymi. Studia nad świadomością społeczną – w połączeniu z analizą rysów osobowości społecznej – uważamy za istotny element badań poświęconych rekonstrukcji kształtu struktury społecznej.

Projektowane badania obejmują też dynamiczne aspekty struktury społecznej. W zakresie problematyki *ruchliwości społecznej* zamierzamy dokonać szczegółowego porównania wyników badań przeprowadzonych na próbach ogólnopolskich w 1972 i 1982 roku z wynikami obecnego badania. Szczególne znaczenie przypisujemy jednak nowym analizom, w których zostanie uwzględniona populacja *kobiet*. Oto trzy problemy z tego zakresu:

- po pierwsze, jakie jest natężenie procesów ruchliwości społecznej kobiet w porównaniu z ruchliwością mężczyzn;
- po drugie, czy dynamiką ruchliwości społecznej kobiet rządzą te same prawa, co ruchliwością mężczyzn;
- po trzecie, jaką rolę w usytuowaniu rodziny w strukturze społecznej odgrywa pozycja zawodowa kobiety w porównaniu z pozycją mężczyzny.

Osobną problematykę stanowi *dynamika nierówności edukacyjnych*. W socjologii ostatnich lat panowało przekonanie, że wraz z upowszechnianiem oświaty stopień determinacji osiąganego wykształcenia poprzez pochodzenie społeczne ulega redukcji. Zamierzamy zbadać, czy jest tak w istocie. W tym celu dokonamy porównania rozmiarów i wzorów nierówności edukacyjnych w okresie ostatnich kilkudziesięciu lat. Podstawę ustaleń w tym zakresie stanowić będą informacje o przebiegu *karier edukacyjnych* w zestawieniu z informacjami o pochodzeniu społecznym.

Podjęwane badania cechuje dążenie do wzbogacenia zestawu charakterystyk rodziny, w której wychował się respondent. Pozostaje to w zgodzie z tendencjami, jakie można zaobserwować w badaniach nad uwarstwieniem społecznym prowadzonych w innych krajach. Wczesne doświadczenia socjalizacyjne rzutują na kształt osobowości jednostek, a zatem określają sposoby ich funkcjonowania w społeczeństwie. Można spodziewać się, że zarówno zmienne socjalizacyjne, jak i powiązane z nimi zmienne osobowościowe są ważnymi elementami mechanizmu wyznaczającego pozycje w różnych hierarchiach społecznych. Aczkolwiek obecne badania nie mają na celu rozszyfrowania psychologicznych subtelności uwikłanych w funkcjonowanie tego mechanizmu, dążyć będziemy do przynajmniej częściowego zapełnienia luki w wiedzy na ten temat.

Uzupełnienie charakterystyk rodzin respondentów o informacje dotyczące przebiegu karier ich rodzeństwa wynika z przekonania, że *perspektywa rodziny* jest perspektywą niezbędną dla całościowego ujmowania procesów ruchliwości społecznej w wymiarze międzygeneracyjnym. Ponadto, możliwość rodzinnego kontaktu jednostki z przypadkami awansu społecznego może mieć wpływ na jej zabiegi o objęcie równie wysokiej pozycji. Obserwowane w rodzinie niepowodzenia w procesie

osiągnąć społeczno-zawodowych mogą z kolei sprzyjać ujmowaniu porządku społecznego jako układu blokującego aspiracje jednostek.

Materiały zebrane w naszych badaniach pozwolą na analizę *relacji* między grupami społecznymi. W najbardziej bezpośredni sposób relacje te będą odtwarzane na podstawie informacji o kontaktach towarzyskich, czy wzajemnej pomocy w załatwianiu trudnych spraw, czy prowadzeniu gospodarstwa domowego. Odtworzenie mapy kontaktów towarzyskich pozwoli na identyfikację podstawowych segmentów struktury społecznej i ustalenie dystansów między nimi. Zostanie zweryfikowana hipoteza, że kontakty towarzyskie odzwierciedlają trwałe więzi społeczno-kulturowe, a przez to redukują wpływ ruchliwości zawodowej na zmiany istniejącego układu barier i dystansów społecznych.

O ile wzory kontaktów towarzyskich były już przedmiotem badań, o tyle badanie wzorów wzajemnej pomocy w załatwianiu trudnych spraw, czy prowadzeniu gospodarstwa domowego będzie podejmowane po raz pierwszy. Celem analiz będzie określenie częstości otrzymywania i udzielania różnych form pomocy oraz opis kontaktów społecznych z tą pomocą związanych. Będziemy dążyć do ustalenia, w jakim stopniu fakt "kto komu pomaga i przez kogo jest wspomagany" stanowi ważny aspekt relacyjnie pojmowanej struktury społecznej. Tablice przepływu "prywatnej pomocy" powinny pozwolić na zrekonstruowanie zasad wtórnego podziału i określenie ich efektów w tworzeniu się dystansów międzygrupowych.

Wymienione zagadnienia obejmują szeroki zakres problemów. Pod tym względem jest to, być może, najbardziej kompleksowe z przeprowadzonych w Polsce badań nad strukturą społeczną. Przedstawione zamierzenia dotyczą przy tym kluczowych aspektów struktury społecznej i mechanizmów jej formowania się. Niektóre z nich nie były dotychczas badane, a

większość problemów będzie analizowana w ramach nowej perspektywy teoretycznej, pozwalającej na względnie całościową charakterystykę zjawisk kształtowania się struktury społecznej. Z tego punktu widzenia na uwagę zasługuje również podjęcie analizy zjawisk, które dopiero od niedawna zaznaczają się w polskiej rzeczywistości, np. badanie mechanizmów dystrybucji dóbr materialnych w warunkach kryzysu. Wreszcie, porównanie naszych ustaleń z rezultatami wcześniejszych badań ogólnopolskich oraz badań prowadzonych w innych krajach dostarczy podstaw do określenia tendencji kształtowania się struktury społecznej w Polsce oraz umiejscowienia tych tendencji na tle trendów obserwowanych w innych kontekstach społeczno-politycznych.

DANE I SPOSÓB ICH OPRACOWANIA

Rozpoczynając pracę nad tym projektem zdecydowaliśmy, iż przeprowadzenie badań powinno obejmować *różne fazy*. W pierwszej fazie należy przeprowadzić badanie wstępne na stosunkowo małej próbie pracujących mężczyzn i kobiet. Celem tego badania byłoby rozpatrzenie tych problemów, dla których duża próba nie jest konieczna. Do takich problemów zaliczamy na przykład prestiż zawodów. Ponadto badanie wstępne powinno pozwolić na wypracowanie dobrych narzędzi do badania głównego – na przykład narzędzi do określania typów osobowości społecznej. Badanie to – nazywane tu "Struktura społeczna I" – postanowiliśmy zrealizować za pomocą wywiadów kwestionariuszowych na próbie około 2000 osób.

Według przyjętych założeń, badanie główne – "Struktura społeczna II" – także powinno być zrealizowane za pomocą wywiadów kwestionariuszowych. Ma ono dostarczyć podstawowego materiału do wszechstronnego

opisu struktury społecznej. Z tego względu wielkość próby tego badania określiliśmy na 6000 osób. Badaniem postanowiliśmy objąć mężczyzn i kobiety w wieku 21-65 lat.

Podjęliśmy też decyzję, aby w dalszych fazach naszych przedsięwzięć empirycznych przeprowadzić dwa inne badania. W celu uchwycenia dynamiki struktury społecznej, przewidujemy powtórzenie badania przeprowadzonego w Łodzi w 1965, 1967, 1976 i 1980 roku. Taka replika stanowi nową fazę procesu zbierania materiału. Następną fazą to badanie o charakterze metodologicznym, pozwalającym ocenić jakość uzyskanych danych. Nie wykluczamy też konieczności przeprowadzenia badań uzupełniających i pogłębiających⁷.

Z opisu faz badawczych wynika, iż przewidujemy uzyskać obszerne zbiory danych – obszerne zarówno pod względem liczby zmiennych, jak również liczby jednostek obserwacji. W socjologii klas i warstw społecznych statystyczna obróbka takich zbiorów posiada dobrze ugruntowane standardy, których zastosowanie traktujemy jako rzecz naturalną. Chcemy jednak podkreślić, iż zamierzamy wyjść poza te standardy i zastosować również bardziej zaawansowane techniki opisu statystycznego. Do tych technik zaliczamy: analizę struktur kowariancyjnych (LISREL, MILS), skalowanie wielowymiarowe (MDSCAL), modelowanie log-liniowe (GLIM), dekompozycję kanoniczną (KANDEK), programowanie liniowe (SIMPLEX), czy analizę danych dynamicznych (RATE). Są to oczywiście przykłady, których lista może ulec znacznemu rozszerzeniu.

⁷ Badań takich dotychczas nie podjęliśmy. Celowość ich podjęcia może wyłonić się w trakcie opracowywania materiału.

OGRANICZENIA I MOŻLIWE ROZSZERZENIA – ZAKOŃCZENIE

Według zgodnej opinii członków grupy badawczej, nasze badania empiryczne powinny być obudowane studiami analitycznymi i monograficznymi, które ułatwiłyby interpretację zebranego materiału i dały pełniejszy obraz struktury społecznej. Zasygnalizujemy tu niektóre tematy takich studiów:

Pierwsze z nich powinno dotyczyć problemu regulacji legislacyjnych, które są podstawą pewnych nierówności klasowych lub nierówności dystrybucji dóbr w naszym społeczeństwie. Reprodukacja klasy chłopskiej w dużej mierze wynika z prawa dziedziczenia ziemi. Ostatnio obserwowany wzrost liczby prywatnych producentów i właścicieli spółek akcyjnych ma swoje podłoże prawne. Uważamy, że socjologowie razem z prawnikami powinni poddać analizie przepisy prawne jako jeden z ważnych czynników kształtowania struktury społecznej.

W tym nurcie studiów mieści się również analiza przywileju: jakie kategorie społeczne formalnie mogą korzystać z jakich przywilejów? Pojęcie przywileju rozumiemy tu jako prawnie usankcjonowany tytuł do otrzymywania pewnych dóbr i wartości lub korzystania z usług określonego rodzaju. Analiza prawna przywilejów jest niezbędna nie tylko do całościowego opisu struktury społecznej w sensie obiektywnym. Jest ona potrzebna do zbadania psychologicznych aspektów tej struktury, bowiem stopień akceptacji przywilejów jest miernikiem legitymizacji nierówności społecznych.

Zdajemy sobie sprawę, że nasze badania – planowane na reprezentatywnych próbach – nie obejmą pewnych mało licznych kategorii, które są

ważne dla całościowego opisu struktury społecznej. Mamy tu między innymi na myśli elitę ekonomiczną, polityczną czy kulturalną. Z punktu widzenia naszego programu badawczego szczególnie istotnymi problemami są wzory rekrutacji do tych elit i mobilność ich członków. Inny problem – to obszary skrajnego ubóstwa i – w kontraście do niego – obszary ostentacyjnej konsumpcji. Dostrzegamy te problemy i postulujemy ich badanie. Sądzymy, że podjęcie tych problemów przez inne zespoły, przy naszej współpracy, przyniosłoby obopólne korzyści.

Podobne korzyści przyniosłoby również spojrzenie na strukturę społeczną z odmiennej perspektywy teoretycznej i dokonanie odpowiedniego badania przy użyciu innych narzędzi niż my to czynimy. Jesteśmy świadomi, iż z naszego pola widzenia umyka struktura społeczna jako układ tworzących się i działających grup powiązanych ze sobą i z otoczeniem, z którego wyrastają. W sferze ekonomicznej, politycznej i kulturalnej powstają grupy interesu, które z czasem podlegają procesom instytucjonalizacji. Badania monograficzne na ten temat stanowią powinny uzupełnienie naszej mapy podziałów klasowych, nierówności społecznych i zróżnicowania socjo-psychologicznego.

Na zakończenie chcemy postawić następujące pytanie: Co nasze badania mają wnieść *nowego* do socjologicznej analizy struktury społecznej – i to pod względem teoretycznym, empirycznym i metodologicznym? W związku z tym pytaniem, chcemy poczynić następujące uwagi:

1. Nasz projekt badań może czynić wrażenie eklektycznego, gdyż uwzględni trzy odmienne podejścia: klasowe, stratyfikacyjne i socjopsychologiczne. Uważamy jednak, że równoczesne zastosowanie tych podejść i ich *integracja* stanowią raczej zaletę projektu niż jego wadę. Sądzymy także, że pominięcie któregośkolwiek podejścia odbyłoby się ze

szkodą dla podejść pozostałych. Koncentrację na związkach między podejściami traktujemy właśnie jako przejaw naszych dążeń Integracyjnych. Taka integracja jest przewyższeniem eklektyzmu.

2. W zakresie danych empirycznych, w naszym projekcie zawarta jest propozycja znacznego rozszerzenia pola badawczego. Do nowych sfer tematycznych zaliczamy przede wszystkim: rolę podziałów klasowych i ich związki z uwarstwieniem społecznym, oddziaływanie wtórnej dystrybucji na nierówności materialne, wyróżnienie typów osobowości społecznej oraz powiązanie jej z sytuacjami życiowymi, dynamikę nierówności edukacyjnych, położenie społeczne kobiet, czy stosunki z instytucjami społecznymi.

3. Propozycje dotyczące metod i technik zbierania podstawowego materiału nie wychodzą poza standard już wypracowany w socjologii, w szczególności posługiwanie się techniką wywiadu kwestionariuszowego. Czytelnik w dalszych rozdziałach tego opracowania, przede wszystkim w rozdziałach dotyczących narzędzi badawczych i operacjonalizacji zmiennych, będzie miał szansę ocenić, czy w ramach tego standardu stać nas na istotne innowacje metodologiczne.